

שיתוף פעולה בין החברות והארגונים היהודיים ברכישת קרקעות ארץ ישראל בשנים 1900-1914

א. המניעים לשיתוף הפעולה

בשנים 1900-1914 פעלו בארץ ישראל בו זמנית לא מעט חברות וארגונים יהודיים שעסקו ברכישת קרקעות חקלאיות. רובם היו ציוניים ועמם נמנו הוועד הפועל הציוני, חברת גאולה, בנק אפ"ק, הקרן הקיימת לישראל, אגודת נטעים, הוועד האודסאי, חברת הכשרת הישוב, חברות האחווה השונות, חברת טבריה אדמות ונטיעות וחברה חדשה לקניית ומכירת קרקעות. חברות אחרות לא היו ציוניות והן כללו את יק"א (Jewish Colonisation Association) ואת איקו"א (Allgemeine Jüdische Kolonizations). בנוסף לאלה פעלו עוד כמה חברות אך הן היו קטנות יחסית וכמעט שלא הותירו את רישומן. פעולותיהם של החברות והארגונים הביאה בשנים הללו להעברתם של כ-184 אלף דונם לבעלות יהודית, על פי הפירוט הבא: יק"א - כ-100,000 דונם, החברות הפרטיות - כ-50,000 דונם, חברת הכשרת היישוב - כ-20,000, בנק אפ"ק והקרן הקיימת גם יחד - כ-13,000 דונם.

כפי שצויין במאמר אחר שלי, כמעט כל החברות והארגונים שעסקו ברכישת קרקעות שיתפו פעולה ביניהן, כשיוצאות מהכלל היו חברה חדשה לקניית ומכירת קרקעות ואיקו"א. באותו מאמר תיארתי את התחרות בין החברות ברכישת קרקעות ואת השלכותיה.¹ במאמר זה בכוונתי לשפוך אור על המניעים לשיתוף הפעולה שבין החברות והארגונים, על הביטוי שזה מצא ועל השלכותיו על פעולות ההתיישבות.

שיתוף הפעולה התבטא בתיאום הרכישות, בניהול משא ומתן משותף ומתן על ביצוע רכישות, ובתכניות לאיחודן של החברות. השאיפה לשיתוף פעולה מרבי ולמניעת תחרות או כל פעולה אחרת העלולה ליצור תחרות נבעה מראיית

1. כץ, "תחרות פנים ציונית על רכישת קרקעות בארץ ישראל: הקמתה ופעולותיה של 'חברה חדשה לקניית ומכירת קרקעות בארץ ישראל, 1912-1914', הציונות, י"א (תשמ"ו), עמ' 119-158.

היתרונות הטמונים בשיתוף ובהיעדר תחרות (כגון יתרונות לגודל, ניצול היתרונות היחסיים של כל חברה וחברה, השגת אשראי ביתר קלות, מימון משותף והגברת אמון רוכשי המניות הפוטנציאליים בחברות), לעומת הנזק הצפוי למפעל ההתיישבות הציוני במקרה של תחרות או אי שיתוף פעולה.² בקרב החברות הועלה חשש מסוים, כי אם לא יהיה שיתוף פעולה הדוק ביניהן, עלולה להתפתח בנסיבות מסוימות תחרות, הן ברכישת קרקעות ובפעולה ההתיישבותית והן בהפצת מניות.³ לעתים קרובות מונו ככוונה תחילה חברים ואף מנהלים בחברה אחת כחברים בחברות אחרות, ועובדה זו תרמה להידוק שיתוף הפעולה.⁴ דומה כי השפעותיה העגומות של התחרות, שהתנהלה בין החברות והארגונים היהודיים שעסקו ברכישת קרקעות בשנים 1890-1891 ("עליית טיומקין"), היו חרותות עמוק בזיכרונם של רבים.⁵ אף יק"א, ובייחוד נציגיה בארץ, שחלקם היו ציונים או שאהדו את המפעל הציוני, שאפו לשיתוף פעולה וליצירת מסגרות מתאמות, שימנעו תחרות ומגעים בוזמניים עם בעלי הקרקעות הערבים מחשש לספסרות.⁶

ב. שיתוף הפעולה בין החברות והארגונים הציוניים לבין יק"א

שיתוף פעולה זה החל בשנת 1903, זמן לא רב לאחר שהמחלקה הארצישראלית ביק"א בראשותו של הברון רוטשילד (פלסטינה קומיסיון) החלה לפעול בארץ. באותה שנה התעניינו ברכישת קרקעותיו של סורסוק בעמק יזרעאל הן הוועד הפועל הציוני, הן יק"א והן חברת גאולה (שעד לשנת 1908 הייתה החברה הציונית הפעילה ביותר ברכישת קרקעות בארץ ישראל).⁶ בחודש מאי 1903, בעקבות דו"ח מפורט של העמק שהכין ד"ר אדולף פרידמן שביקר בארץ ישראל,

2. ראה, למשל דיונגוף אל מאירוביץ, 11 בפברואר 1903, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ) J85/284; ענתבי אל דיונגוף, 15 במאי 1903, שם, J85/21; דיונגוף אל חברת גאולה באודסה, 2 בינואר 1910, שם, J85/284; יפה אל טהון, 10 באוגוסט 1913, שם, J85/16.
3. רופין אל אוישקין, א' בניסן תרע"ג, שם, L18/103/2. במכתב כותב רופין בין השאר: "אמנם עתה החברות [אגודת נטעים, גאולה וחברת הכשרת הישוב] כמו מאוחדות הן ועובדות בהסכמה הדדית [...] אבל אין זאת התרכזות הכוחות המתמידה לתמיד, ועם שינוי ההנהלות עלול לבוא שינוי גם בשיטה ועל פיזור הכוחות הזה יהיה בוודאי להצטער".
4. אטינגר אל דיונגוף, 29 בדצמבר 1910, שם.
5. דיונגוף אל מאירוביץ, 11 בפברואר 1903, שם, J85/284.
6. ראה למשל, פרנק מיק"א אל קוקש, 14 ביוני 1904, שם, Z1/545.
6. על חברת גאולה והתייחסות ליתר החברות הציוניות שעסקו באותו זמן ברכישת קרקעות בארץ ישראל יוכל הקורא למצוא בהרחבה בספרי, גאולה תתנו לארץ, ירושלים 1987.

המליץ הוועד הפועל לבצע את רכישת הקרקעות בחבל ארץ זה.⁷ על פי דרישת הרצל נקבע, שיש לבצע את הרכישה וכל הכרוך בה תוך תיאום מלא עם יק"א וסוכניה בארץ, וזאת בין השאר כדי להוכיח לסורסוק בפרט ולספסרי הקרקעות בארץ ישראל בכלל, כי הנחתם שיוכלו ליהנות מתחרות שתלך ותתפתח בין הארגונים היהודיים – מוטעית. בראשית חודש יוני 1903 שלח הרצל מכתב אל ריינך, מראשי יק"א בפריז, ובו סיפר לו על המחיר הגבוה שדורש סורסוק בעד קרקעותיו, משום שהוא סבור שהציונים מתחרים ברכישה עם יק"א. כדי למנוע את הספקולציות של הספסרים במכירת קרקעות ארץ ישראל, הציע הרצל שיק"א והסתדרות הציונית יחליפו ביניהן מידע בכל הקשור ברכישת קרקעות ובעיקר יבהירו אהדדי את כוונותיהן לגבי רכישת העמק.⁸ דומה כי שיתוף פעולה זה השיג את התוצאה המקווה, שכן באוקטובר של אותה שנה כבר דרש סורסוק מחיר נמוך יותר.

מסיבות תקציביות ואחרות לא הוציאה ההנהלה הציונית את הרכישה אל הפועל, אך עד לקבלת ההחלטה שלא לבצע את הרכישה ניהלו מגעים קבועים בינה לבין יק"א. גם ההחלטה להפסיק את המשא ומתן הובאה לידיעת יק"א, וזו השיבה להנהלה הציונית כי חשוב לחזור ולהבהיר לסורסוק, שיק"א נתנה הוראה ברורה לפקידיה בארץ, שבשום אופן לא יתחרו בקונים יהודים אלא להיפך, יעשו הכל כדי לעזור להם, שכן "רצוי שאדונים אלה ידעו אחת ולתמיד שהיהודים בארץ אינם צאן המובל לגז, כפי שלצערנו כל העולם חושב, ומשום כך הוקפץ המחיר על האדמות לגובה מטורף ממש."⁹

בסופה של שנת 1903 התעניינה כאמור גם חברת גאולה ברכישת שטחיו של סורסוק בעמק. גם מגעיה של חברה זו עם נציגי סורסוק נעשו תוך תיאום מלא עם חיים קלוורסקי, נציג יק"א בגליל אשר שימש במשך שנים ארוכות גם כיועצה של גאולה לענייני רכישת קרקעות בגליל, בחורן ובגולן. בשנת 1907 אף הציע לגאולה לרכוש מקומות שונים בגליל התחתון, לאחר שיק"א לא גילתה נכונות לעשות זאת.¹⁰

גאולה החלה לפעול למען רכישת הקרקעות של סורסוק, רק לאחר שביררה

7. על המלצותיו של פרידמן לרכוש את קרקעות העמק ראה דו"ח ממאי 1903, אצ"מ, Z1/549; כן ראה מאמרי, "שליבים ברכישת עמק יזרעאל", קרקע (ביטאון המכון לחקר שימושי קרקע), פברואר 1982 (מס' 21-22), עמ' 47-51.

8. הרצל אל ריינך, 4 ביוני 1903, כתבי הרצל - היומן, 1901-1904, תל אביב תש"ך, עמ' 300-301.

9. פרנק מיק"א אל קוקש בווינה, 14 ביוני 1904, אצ"מ Z1/545.

10. י. כץ, הפעילות ההתיישבותית בארץ ישראל של החברות והאגודות הציוניות הפרטיות בין השנים 1900-1914 (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה), האוניברסיטה העברית, ירושלים 1983 (להלן: כץ) כרך א', עמ' 69-74, 108-109, כרך ב', עמ' 177-178.

כי אין יק"א מעוניינת ברכישה. גם הסתלקותה מהרכישה באה בעקבות בקשת קלווריסקי, שחשש שהמשך המשא ומתן יוביל להפקעת מחירים מצדו של סורסוק.¹¹ בדומה לכך רכשה גאולה באותה שנה את אדמות ערדאזות שליד כפר תבור, לאחר שהוברר לה שיק"א איננה מעוניינת ברכישה,¹² ובאותה שנה הסתלקה מכוונתה לרכוש את אדמות בית דג'ן (ליד ראשון לציון). לאחר שהוברר לה כי יק"א מעוניינת לבצע את הרכישה.¹³

שנתיים לאחר שגאולה רכשה את אדמות ערדאזור, היא מכרה על פי בקשת קלווריסקי את הקרקעות ליק"א, שביקשה להרחיב את כפר תבור. הנחיית חברת גאולה לנציגותה בארץ הייתה למכור את השטח במחיר הקרן, שכן "חשבנו לבלתי מתאים להרוויח אצלה [יק"א] ונסתפקנו כאשר שילמה לנו את ההוצאות והעמלה."¹⁴ מדיניותה של גאולה בשנים 1903-1907 הייתה שלא לבצע רכישות קרקע בגליל, וזאת בעיקר כדי להימנע מכל תחרות עם יק"א.¹⁵ גאולה ויק"א גם שיתפו פעולה ברכישת קרקעות בדרום הארץ. יק"א הבטיחה להעמיד מענקים כספיים לרשות איכרי מושבות הכרמים ביהודה, אם אלה יעקרו חלקים מהכרמים, וזאת כדי להעלות את משקיהם על פסים רנטביליים. המענקים יועדו לרכישת קרקעות בגבולות המושבות ולנטיעת נטיעות אחרות. הבטחות אלה של יק"א, היוו גורם מכריע בהחלטת גאולה לבצע בשנים 1904-1907 רכישות קרקע על גבולות המושבות ביהודה.¹⁶ מדיניות ההימנעות מתחרות עם יק"א הוסיפה לאפיין את פעולת חברת גאולה גם לאחר מהפכת התורכים הצעירים (1908), עת גובשה בחברה מדיניות קרקעית חדשה.¹⁷

באופן דומה פעלה גם חברת הכשרת היישוב, אשר קמה באותו זמן ונוהלה על ידי ארתור רופין. למשל, כאשר הודיעה יק"א ב-1913 לגאולה ולחברת הכשרת היישוב כי היא מעוניינת לרכוש את אדמות סמריה וקיסריה, ששתיהן עמדו לרכוש במשותף, נענו החברות בחיוב וללא דיחוי לבקשתה, ונסתלקו מן הרכישה.¹⁸ כפי שכתב יהושע חנקין (שעבד אותו זמן בחברת הכשרת היישוב) לרוזנהק מיק"א, "על פי הפרינציפ שיש לחברת הכשרת היישוב לא להפריע את

11. שם, כרך ב', עמ' 177-178.

12. שם, כרך א', עמ' 49-50.

13. פרוטוקול ישיבת ועד גאולה בארץ, 18 בנובמבר 1903, אצ"מ J85/18; דו"ח לבונטין להנהלה הציונית, 23 במאי 1904, שם, L1/57.

14. אטינגר אל דיונגוף, 3 באוקטובר 1906, שם, J85/17/1.

15. כץ, כרך א', עמ' 56, הערה 10.

16. דיונגוף אל חברת גאולה באודסה, 28 באוקטובר 1906, אצ"מ A24/73/1; מכתבי דיונגוף אל פרנק מ"31 בינואר ומ"11 בפברואר 1907, שם, J15/6193.

17. דיונגוף אל חברת גאולה באודסה, 7 במאי 1909, שם, J85/284.

18. רופין אל אייזנברג, י"ב בתמוז תרע"ד, שם, L18/62/1; יפה אל חברת גאולה באודסה, 22 בפברואר 1914, שם, J85/16; וכן ראה שם, ח'קים J15/5150 ו-J15/5210.

יק"א מקניית אדמה בכל מקום שתרצה.¹⁹

לצד ההימנעות מתחרות ברכישת קרקעות, גם ביקשו הארגונים הציוניים ליצור "חלוקת עבודה" דה פקטו ביניהם לבין יק"א. עובדה זו באה לידי ביטוי מיד לאחר מהפכת התורכים הצעירים. גאולה קבעה, כי לאור התעניינותה של יק"א ברכישת קרקעות בגליל התחתון ולאור הניסיון הרב שצברה בעבודה ההתיישבותית באזור זה, תרכז היא את פעולתה ברכישת קרקעות ביהודה, מה גם שעל פי המידע שהיה בידיה, לא התכוונה יק"א לרכוש קרקעות לשם הרחבת המושבות הקיימות ביהודה.²⁰

ג. סיוע בהשגת אשראי

הקמתה של חברת הכשרת היישוב בשנת 1908 הביאה להרחבת שיתוף הפעולה בין החברות והארגונים הציוניים לבין יק"א. הכשרת היישוב, אשר התבקשה על ידי חברות "האחוזה" השונות (חברות פרטיות שהיו מבוססות על דחיית מועד ההתיישבות לשלב שבו הנחלות יהיו מוכנות) לרכוש עבורן קרקעות, התקשתה מסיבות תקציביות בביצוע משימות אלה ופעלה אצל יק"א, כדי שהאחרונה תמכור מקרקעותיה לאחוזות.²¹ יק"א ראתה בעין יפה את שיטת האחוזות, שכן זו הבטיחה עיבוד הקרקעות הנרכשות ללא חשש "מחלול" (הפקעת אדמה שלא עובדה במשך שלוש שנים על ידי השלטונות התורכיים), וגם משום שידעה שהמתיישבים העתידיים, אנשי המעמד הבינוני, לא יפלו בסופו של דבר למעמסה על כתפיה.²² יק"א מכרה אפוא לחברות האחוזה מסנט לואיס ומשיקגו את אדמות דלייקה סהו (פוריה) ושרונה. לחברת האחוזה משיקגו אף מכרה את הקרקעות בתשלומים לשיעורין.²³ כך התאפשרה הקמתן של האחוזות פוריה ושרונה בגליל התחתון. לשתי חברות אחוזה אחרות (מקרמנצ'וג וממריאופול שברוסיה) מכרה יק"א באמצעות הוועד האודסאי קרקעו ליד מטולה ובהר כנען, אך שם לא הוקמו אחוזות.²⁴

שיתוף הפעולה בין החברות הציוניות, ובראשן הכשרת היישוב, גאולה ואגודת נטעים, לבין יק"א הלך והעמיק במשך השנים. הארגונים הציוניים המשיכו לתאם עם יק"א את כל פעולותיהם בתחום רכישת הקרקעות, וכפי שציין

19. איכרי חדרה אל רופין, 17 בדצמבר 1911, שם, L18/62/1.

20. מכתב דיוגנוף לחברת גאולה באודסה, 7 במאי 1909, שם, J85/284.

21. רופין אל אוסישקין, 23 בפברואר 1913, שם, A24/63/3.

22. שם. וכן ראה כתבי חיים וייצמן, איגרות (להלן: וייצמן), כרך ה', עמ' 403, איגרת 342, הערה 1.

23. ורבורג אל רופין, 25 במרס 1909, אצ"מ L2/21/1; טהון אל יעקובסון, 4 בפברואר 1916, שם Z3/1473; הצפירה, 18 בדצמבר 1913.

24. כץ, כרך ב', עמ' 114-115, הערות 111-112.

בצלאל יפה, שעמד החל משנת 1910 בראש חברת גאולה,

בכל העניינים הנוגעים לקניית קרקעות, איננה עושה גאולה אף צעד אחד מבלי להתייעץ עם המשרד הארץ ישראלי וכן גם המשרד מתייעץ עם גאולה ושניהם עם המתעסקים פה בעניינים כאלה וכמעט תמיד את מנהל יק"א ועל כן אין לפחד מפני התחרות.²⁵

גם יק"א נהגה לתאם את פעולותיה ברכישת קרקעות עם החברות הציוניות הללו. כך למשל כתב אהרן אייזנברג, שעמד בראש אגודת נטעים, ביוני 1909:

והנה חברת יק"א העובדת אמנם בפני עצמה ועל ידי אנשיה, הסכימה בכל זאת בשנים האחרונות לעבוד בידיעה אחת עם חברת גאולה ואתנו [אגודת נטעים] והאדון פרנק העומד בראש פקידות יק"א רואה ברצון את התקרבותנו ופעולתנו ההדדית בעניין הקרקעות ומקווים אנו שכשישוב מפרזי יתמיד את ההתקרבות הזאת ונוכל לעבוד עמם בדברים ידועים בדעה אחת ומעשה אחד.²⁶

שיתוף הפעולה בין החברות הציוניות לבין יק"א בא לידי ביטוי גם בנושא המימון והאשראי. כידוע, בתקופה הנדונה לא ניתן היה לרכוש קרקעות בתשלומים, ובארץ לא היה בנק לאשראי אגררי.²⁷ עוד ב־1904 קבע מנחם אוסישקין, שנמנה עם ראשי חובבי ציון והתנועה הציונית ברוסיה, כי בשל אמצעייהם המצומצמים, על הגורמים הציוניים לעשות כל מאמץ להשפיע על יק"א והברון לבצע את רכישות הקרקע על השטחים הגדולים והנרחבים בארץ ולדאוג להבראתם ולהשבחתם.²⁸ בפועל, ובמידה רבה ללא כל קשר לשאיפות הציוניות הללו, רכשה יק"א שטחי קרקע נרחבים בגליל התחתון והקימה שם שורה של מושבות. אולם הגורמים הציוניים המשיכו בפעילות אצל יק"א, כדי שזו תרכוש קרקעות ותמכרן בתנאים נוחים לגורמים ציוניים או לחלופין תעניק אשראי משמעותי לחברות הציוניות כדי שאלה יוכלו לרכוש קרקעות בהיקף גדול.²⁹ ואכן, ב־1913, לאחר פעילות מאומצת מצד הכשרת היישוב, הלוותה לה יק"א סך של 350 אלף פרנק לתקופה של 18 חודש, הלוואה אשר אפשרה להכשרת היישוב לרכוש את גוש הקרקעות כרכור־רביה־בידוס. לימים מכרה את הקרקעות האלה ל"חברת אחוזה א' לונדון", שהקימה שם את אחוזת

25. יפה לחברת גאולה באודסה, 26 בדצמבר 1911, אצ"מ 7/27:J85.

26. אייזנברג אל צ'לנוב, 6 ביוני 1909, ארכיון העבודה 32/104IV.

27. רופין אל המשרד הציוני המרכזי בברלין, 23 ביולי 1912, אצ"מ 2/26/2:L; העולם, 25 בספטמבר 1913.

28. מ. אוסישקין, הפרוגרמה הציונית שלנו, ורשה תרס"ה, עמ' 20-23.

29. כץ, עמ' 325-326 והערות המתאימות.

כרכור.³⁰ באותה שנה גם התברר לרופין, כי הברון רוטשילד מוכן להעביר באמצעות יק"א להכשרת היישוב, בתנאים מסוימים, סכומי הלוואות נכבדים לרכישת קרקעות, כדי שהכשרת היישוב תמכור אותן לאחר מכן בתשלומים לזמן ארוך.³¹ שנה לאחר מכן הודיע הברון לרופין על נכונותו להקציב שישה מיליון פרנק לרכישת קרקעות בארץ ישראל (בעיקר בעמקים), בכוונה למכרן באמצעות הכשרת היישוב. הבטחה זו הייתה פותרת ללא ספק את בעיית האשראי שהיה נחוץ לחברות האחווה כדי לרכוש קרקעות מהכשרת היישוב, אלא שמלחמת העולם שמה קץ לתכנית זו.³²

עוד קודם לכן, בנובמבר 1911, נפגש אהרון אייזנברג, ראש אגודת נטעים, עם הברון ועם ראשי יק"א בפריז. אייזנברג ביקש שיק"א תרכוש קרקעות בארץ ישראל כדי למכרן לאגודת נטעים להכנת מרכזי נטיעות. אגודת נטעים נהגה להכין נחלאות, בעיקר בסמוך למושבות, שאמורות היו להימכר לבעלי הון פרטיים. הברון וראשי יק"א נענו לבקשתו של אייזנברג, והברון אף נתן באותו מעמד הוראות מתאימות לפקידות יק"א.³³ היענותם המהירה של הברון וראשי יק"א נבעה ככל הנראה מתמיכתם הנלהבת בשיטה ההתיישבותית של אגודת נטעים, שהתבססה על יסודות כלכליים-מסחריים ועל עקרונות של עבודה התיישבותית על פי החוק התורכי, נאמנות לממשל התורכי ואי דחיקת הפועל הערבי מעבודה במרכזי הנטיעות של האגודה.³⁴ עקרונות אלה תאמו את השקפתם של הברון וראשי יק"א על הדרך הרצויה להתיישבות היהודית בארץ ישראל.³⁵ באביב 1912 נפגש אייזנברג עם ראשי פקידות יק"א בארץ, ואלה

30. דיזנגוף אל אחד העם, 15 בינואר 1913, ארכיון כתבי היד של בית הספרים הלאומי, 40791/1197. וכן ראה: A. Ussishkin, "The Jewish Colonisation Association and Rothschild in Palestine", in: *Middle Eastern Studies* 9 מס' 3, עמ' 347-357; וכן ראה וייצמן, כרך ו', עמ' 9, 43, 330, 332; א. רופין, פרקי חיי, תל אביב תש"ז, כרך ב', עמ' 126-128.

31. רופין אל אוסישקין, 23 בפברואר 1913, אצ"מ A24/63/3.

32. ש. שאמה, בית רוטשילד וארץ ישראל, ירושלים תש"ם (תרגום מאנגלית על ידי מ. חצור; להלן: שאמה), עמ' 182-183. חצי מיליון פרנק אכן העביר הברון, אך היה זה סמוך ביותר לפרוץ מלחמת העולם הראשונה.

33. אייזנברג אל גץ, ו' בתשרי תרע"ב, אצ"מ A208/6: אייזנברג אל לוינ'אפשטיין, י' בסבת תרע"ב, שם.

34. כץ, כרך א', עמ' 232-310.

35. ראה למשל שאמה, עמ' 180-189. בפגישתו עם משלחת הכורמים בשלהי 1911, אמר הברון בין השאר: "אני מבקש למסור לאחי האיכרים את ברכתי. מי יתן ותשכון בליבם אהבה לאדמתם ומסירות לממשלה העות'מאנית. אם יוסיפו האיכרים לשאוף גם להבא לחיים עצמאיים ולשאיפה זו תהיינה תוצאות טובות כפי שאני רוצה לקוות, הרי אני לא אסתלק מלעזור להתיישבות רציונלית בארץ ישראל (תרגום מרוסית, ראזסוויט, 13 בינואר 1912, עמ' 27-28).

הציעו לו למכירה בתשלומים לזמן ארוך את חוות סג'רה שבגליל התחתון.³⁶ עם זאת, ראוי לציין, כי ההיענות לבקשתה של אגודת נטעים נבעה בין השאר גם מהחלטת יק"א, שהתגבשה עוד במהלך 1910, לצמצם במידה מרבית את פעולתה ההתיישבות בארץ ישראל, על רקע הרגשתה, שפעולה זו נכשלה. בעניין זה כתב רופין בנובמבר 1910:

יק"א, בשל קשיים שנובעים ממכירת קרקעות, ובגלל כשלונותיה בפעולות ההתיישבות בארץ ישראל, וכשלונות אלו סיבתם אינה המצב השורר בארץ אלא בשיטת ההתיישבות שיק"א רצתה להנהיג, אמורה להפסיקה כל עבודה בארץ ואף הציעה את סג'רה למכירה.³⁷

ייתכן כי גם הפסדיה התמידיים של החווה עודדו את יק"א למכרה. מכל מקום, בקיץ 1913 מכרה יק"א את הנכס לאגודת נטעים – סך הכל כ-7910 דונם.³⁸ גם את הר כנען הציעה יק"א למכירה בתשלומים לזמן ארוך לאגודת נטעים, אך מסיבות תקציביות לא יכלה האגודה להיענות בחיוב להצעה.³⁹

ד. שיתוף הפעולה בין החברות והארגונים הציוניים לבין עצמם

במדיניות שיתוף הפעולה החלה חברת גאולה, שהייתה כאמור החברה הציונית הראשונה שעסקה ברכישת קרקעות בתקופה הנדונה. עוד בראשית צעדיה נקטה החברה מדיניות זו. עם נציגיה בארץ בראשית פעולתה וגם בהמשך נמנו ראשי המוסדות הציוניים בארץ – ז.ד. לבונטין, מנהל בנק אפ"ק, מ. מאירוביץ, בא כוח הוועד האודסאי, וכן א. אייזנברג, מנהל אגודת נטעים. לימים שימש גם ד"ר רופין – מנהל חברת הכשרת היישוב, חבר ועד החברה בארץ. גאולה שיתפה פעולה עם כל הארגונים שהוזכרו. כך לדוגמה, רכישת בן שמן, חולדה, ופג'ה (לימים עין גנים) במהלך העשור הראשון של המאה, הייתה פרי של שיתוף פעולה הדוק עם בנק אפ"ק.⁴⁰

36. אייזנברג אל קפלן, יפה ואידלסון, כ"ה באדר תרע"ב, אצ"מ 208/6.

37. רופין אל המשרד הציוני בקלן, 9 בנובמבר 1910, שם, Z2/635. על הסיבות לכישלון העבודה היישובית של יק"א בגליל, ראה בהרחבה במאמרו של "ממשי", "העבודה היישובית של יק"א בגליל", הפועל הצעיר, 13 במרס 1911, עמ' 5-6. על החלטתה של יק"א לצמצם את פעולתה בארץ אם לא לבטלה לגמרי ראה גם במאמרו של י. טהון, "הישוב הקרקעי בארץ ישראל", העולם, 2 במרס 1911, עמ' 6.

38. האחדות, כ"ה בחשוון תרע"ג, עמ' 22.

39. קלווריסקי אל אייזנברג, ח' תמוז תרס"ט, אצ"מ J15/6443; אייזנברג אל לוי, כ"ז אייר תרע"ב, שם, 208/6.

40. על שיתוף הפעולה ברכישת קרקעות בין הגופים הציוניים לבין עצמם בתקופה שעד להקמת חברת הכשרת היישוב (1908), ראה כץ, כרך א', פרק ב'.

במיוחד בלט שיתוף הפעולה בינה לבין חברת הכשרת היישוב. שיתוף פעולה זה בא לידי ביטוי לא רק בתכניות הרבות לביצוע רכישות משותפות, אלא גם בביצוע רכישות בפועל בשנים האמורות נעשו במשותף עם הכשרת היישוב, ורכישות אלה היוו יותר מ-40 אחוז מכלל רכישותיה של הכשרת היישוב באותה תקופה.⁴¹ ראשי החברות והארגונים ייחסו חשיבות רבה לשיתוף פעולה זה והיו מודעים היטב להיקפו הנרחב. ד"ר רופין כתב: "החברות [הכשרת היישוב, גאולה ואגודת נטעים] כמו מאוחדות הן ועובדות בהסכמה הדדית."⁴² ואוסישקין, שנמנה עם ראשי גאולה ציין: "גאולה משתדלת לעבודה בהתאמה עם מוסדות אחרים בפלשתינה כמו חברת הכשרת היישוב, הוועד האודסאי, קרן קיימת ואגודת נטעים. כל עבודתה של גאולה בזמן האחרון בוצע בשיתוף עם המוסדות הנ"ל. [...] שיתוף פעולה בכיוון זה יסייע להרחבה ניכרת של פעולות החברה ויביא תועלת להתיישבות היהודית בפלשתינה."⁴³

השאיפה לשיתוף פעולה בין החברות מצאה לה ביטוי מובהק בהקמתן של מסגרות מתאמות ובהעלאת תכניות שונות לאיחוד ביניהן. מסגרת מתאמת ראשונה הוקמה בשנת 1905, עם ייסודו של "המשרד הקרקעי" לפי הוראתה של ההנהלה הציונית. המשרד אמור היה להיות בפיקוחו של מנהל בנק אפ"ק ונועד לשמש כמתווך בשכר, המציע לחברות וליחידים קרקעות או מקבל מהם הוראות לקניית קרקעות, ומבצע את הקנייה עצמה ואת כל הפעולות הכרוכות בה.⁴⁴ אותו זמן החל גם בנק אפ"ק לעסוק ברכישת קרקעות, ובעקבות הקמת המשרד הודיעה גאולה, כי לדעתה חייבים מעתה כל הגורמים הציוניים העוסקים בקניית קרקעות בארץ ישראל לפעול רק באמצעות המשרד הקרקעי. היא אף הציעה להיות שותפה פעילה במשרד ולהשתתף בהוצאותיו. עם הקמת המשרד ביטלה גאולה את נציגותה בארץ וקבעה שכל פעולותיה יעשו באמצעותו. סיבות שונות, שאינן קשורות בטיב היחסים שבין אפ"ק וגאולה, הביאו לסגירתו של המשרד הקרקעי זמן קצר לאחר הקמתו.⁴⁵

כעבור שנתיים, משהתברר שהביקוש לקרקעות הבור של גאולה נמוך, הציעה אגודת נטעים לגאולה ליצור מסגרת עבודה משותפת. על פי התכנית, אמורה הייתה גאולה להעביר את הקרקעות שרכשה לאגודת נטעים, כדי שזו תבצע בהן

41. שם, כרך א', עמ' 221-22.

42. רופין להנהלת הכשרת היישוב בברלין, א' בניסן תרע"ג, אצ"מ L18/103/2. את שיתוף הפעולה הרב שבין החברות מציינת בהרחבה גם העיתונות. ראה, למשל, הצפירה, 21 במאי 1912, עמ' 3; הפועל הצעיר, 10 באפריל 1914, עמ' 8-10.

43. פרוטוקול האספה הכללית של חברת גאולה, 30 ביולי 1912, אצ"מ J85/284.

44. י. טהון, ספר ורבורג, תל אביב תש"מ, עמ' 32-33.

45. י.ל. גולדברג אל אוסישקין, 29 בינואר 1905, אצ"מ A24/11/5; י.ל. גולדברג אל וולפסון 29 בינואר 1905, שם, Z1/239.

עבודות פיתוח, נטיעה ופרצלציה. לאחר מכן ימכרו החברות את הקרקעות למעוניינים ויתחלקו ברווחים בהתאם להשקעותיהן. בבסיס ההצעה עמדה ההנחה, שהביקוש לנחלאות נטועות יהיה גדול יותר מאשר לקרקעות בור.⁴⁶ גם תכנית זו לא יצאה אל הפועל, וזאת בשל התנגדותה האידיאולוגית של גאולה להיכנס לעסקי נטיעות, שכן אלה עלולים להרחיקה מהמטרה המקורית של תנועת חובבי ציון, שלה הייתה גאולה שותפה, ליצור בארץ איכר יהודי העוסק בחקלאות טהורה על אדמות זריעה והמקיים את הנאמר: "עובד אדמתו ישבע לחם".⁴⁷

עם הרחבת פעולותיה של הכשרת היישוב, החל מ־1911, פעל מנהלה, ארתור רופין, לאיחודה הפורמלי עם החברות גאולה ואגודת נטעים. בשל קשיים משפטיים הכרוכים באיחוד מלא בין החברות דיבר רופין על הקמת "שותפות אינטרסים", כלומר על הקמת ועד משותף אשר יתווה תכנית עבודה לשלוש החברות וינהל את עסקותיהן, תוך שמירה על עצמאותן המשפטית. הוועד אמור היה להחליט אם לבצע רכישה מסוימת על ידי חברה אחת, שתיים או שלושתן גם יחד, ובהתאם לכך לקבוע את חלוקת הרווחים. מלבד האפשרות לבצע רכישות קרקע נרחבות בעזרת "שותפות האינטרסים", אשר מן הנמנע לבצע על ידי כל אחת מהחברות בנפרד, הניח רופין כי עצם הקמת השותפות תגביר את האמון בקרב רוכשי המניות, תמנע חשש מתחרות בין החברות לבין עצמן ותהווה הכנה לקראת איחוד מלא ביניהן.⁴⁸

התכנית נתקבלה על ידי מנהלי אגודת נטעים וגאולה,⁴⁹ אך דווקא הנהלת הכשרת היישוב בברלין הסתייגה ממנה, משום שהיא סברה שלהכשרת היישוב תצמח אך תועלת מועטה מן האיחוד. בנוסף לשיקול התועלת הישירה אין ספק שגם שיקולי יוקרה הנחו את הנהלת החברה בהחלטותיה.⁵⁰ רופין שלל את גישתה של ההנהלה וטען, כי שותפות האינטרסים תצמיח תועלת למפעל ההתיישבותי כולו, וכי אין לבחון אותה לפי התועלת שתצמח לכל חברה וחברה בנפרד. למרות דברים אלה לא חזרה בה ההנהלה מהסתייגותה, ובשל כך לא נחתם הסכם "שותפות האינטרסים".⁵¹ עם זאת, עיקרו של ההסכם התקיים בפועל.

בסוף 1912 שוב השמיע רופין את דרישתו לאיחוד שלוש החברות, הפעם

46. אייזנברג אל אטינגר, ז' באדר תרס"ז, שם, A208/4: אייזנברג אל אטינגר, ט' בניסן תרס"ז, שם, A208/7.
47. פרוטוקול האספה הכללית הראשונה של בעלי המניות בחברת גאולה, שנערכה באודסה ב־22 במאי 1907, מופיע ב"ברסקייה מיסל", 21 ביוני 1907, עמ' 33–46.
48. רופין אל הנהלת חברת הכשרת היישוב, 6 בפברואר 1911, אצ"מ L1/97.
49. אטינגר אל יפה, 23 בפברואר 1911, שם, J85/14.
50. הנהלת הכשרת היישוב אל רופין, 24 בפברואר 1911, שם, L1/97.
51. רופין אל הנהלת הכשרת היישוב, 19 במרס 1911, שם.

הזאת על רקע האפשרויות הרבות לרכישת קרקעות בארץ ישראל שנוצרו בעקבות מלחמות תורכיה-איטליה ותורכיה בבלקנים. הפעם הציע רופין דרגה גבוהה יותר של איחוד מזו שהציע קודם לכן. הצעתו החדשה גרסה, שהחברות אמנם תמשכנה לשמור על עצמאותן המחשפטית, אך תיצורנה שותפות מלאה בכל עסקותיהן ותתחלקנה שווה בשווה ברווחים ובהפסדים. רופין ראה יתרון בשמירה על המסגרת המשפטית העצמאית, שכן הדבר יאפשר לחברה המאוחדת לפעול הן כחברה רוסיית, הן כחברה אנגלית והן כחברה תורכית (גאולה הייתה רשומה ברוסיה, הכשרת הישוב - באנגליה, ונטעים - בתורכיה).⁵² אף שהנהלת הכשרת הישוב הביעה את תמיכתה בעבודה משותפת עם גאולה ועם אגודת נטעים, היא שללה גם הפעם את הצעת האיחוד מאותם טעמים שהנחו אותה בשנה הקודמת. בניסיונותיהם לשכנע את ההנהלה בתועלת הכללית שתצמח מהשותפות, כתבו רופין וסגנו טהון:

נכון הדבר שגאולה ואגודת נטעים אינן יכולות להוסיף לנו כספים כי גם שתי חברות אלו אינן יכולות להתאונן על עודף כספים. בכל זאת, לאיחוד שכזה יכול היה להיות ערך בכך שכל השלוש היו יכולות לאחד את הכוחות בפעולה אחת. [...] על ידי איחוד כל הגורמים האלה אפשר היה להשיג יותר מאשר על ידי פיצול כוחותיהן למטרות שונות. [...] גם לציבור יהיה אמון גדול יותר אם ידע שחברה אחת עוסקת במכירת קרקע ובנטעים. כעת נתקלים אנו לעתים קרובות בשאלה לשם מה יש צורך בשלוש חברות לשם אותה מטרה. התחייבויותינו אינן צריכות לגדול על ידי האיחוד, כי כל חברה תסיים גם בעתיד את עסקיה שעשתה עד כה בכוחות עצמה.⁵³

אולם כל הניסיונות לשכנע את ההנהלה עלו בתוהו. זכור, בראשית שנת 1913 נודע לרופין, כי הברון רוטשילד מוכן להעביר להכשרת היישוב באמצעות יק"א סכומי הלוואות נכבדים לרכישת קרקעות, שהכשרת היישוב תמכור בתשלומים לזמן ארוך. כתנאי דרשה יק"א שלהכשרת היישוב יהיה באופן קבוע הון נזיל של 50 אלף ליש"ט - לביטחון להחזר האשראי.⁵⁴ בין שאר הדרכים שהעלה בניסיונו לגייס במהירות הון זה, הציע רופין לאחד ללא דיחוי את הכשרת היישוב וגאולה. על פי ההצעה, תעביר גאולה להכשרת היישוב את כל ההון הנזיל שלה וכן את הכספים שתקבל ממכירת קרקעותיה. בתמורה תקבל גאולה מניות של הכשרת היישוב בערך הסכומים שתעביר. כן יצטרפו מנהלי גאולה להנהלת הכשרת היישוב, לצד המנהלים הנוכחיים. במקביל ינסו שתי החברות לפתור את הבעיות הפרוצדורליות-

52. רופין אל בוריס גולדברג, 19 באוקטובר 1912, שם, L1/99.

53. טהון אל הנהלת הכשרת היישוב, 12 בנובמבר 1912, שם.

54. רופין אל אוסישקין, 23 בפברואר 1911, ורופין אל שיינקין, כ"ז בניסן תרע"ג, שם,

משפטיות הקשורות באיחוד.⁵⁵

הפעם הזאת קיבלה הנהלת הכשרת היישוב את ההצעה, אך אוסישקין, מראשי גאולה, התנגד לאיחוד מלא, משני טעמים. ראשית, הוא חשש שבעקבות האיחוד ייפגעו בעלי המניות של גאולה, שכן בניגוד למאזניה של גאולה, הצביעו מאזניה של הכשרת היישוב על הפסדים. מטעם זה גם הביע אוסישקין את החשש, שאלה שהיו מצטרפים לגאולה לולא האיחוד יימנעו בעקבותיו מלהצטרף לחברה המאוחדת. אוסישקין גם לא מצא מקום להקרבת קרבן כה גדול כביטולה של גאולה, קודם שההסתדרות הציונית תאחד את כל החברות ההתיישבותיות שלה תחת קורת גג אחת.⁵⁶

במהלך המחצית השנייה של שנת 1913 קטנה כנראה הדחיפות שבביצוע האיחוד המוחלט, וזאת לאחר שהתברר כי הכשרת היישוב נתקלה בקשיים במילוי תנאים אחרים שהציבה יק"א. עד לפרוץ מלחמת העולם הראשונה לא הועלו הצעות נוספות לאיחוד או לשותפות פורמלית בין החברות. עם זאת, אף שליצירת שותפויות רשמיות או איחוד מלא הובעו התנגדויות, הכל דיברו בזכות פעולה בין החברות בעבודתן היומיומית. וכפי שראינו התבצע הדבר הלכה למעשה.⁵⁷

ה. סיכום

סיבות היסטוריות-מוסדיות הביאו להקמת שורה ארוכה של ארגונים וחברות לרכישת קרקעות בארץ ישראל. דומה כי השאלה מדוע לא ריכזה חברה אחת את פעולת רכישת הקרקעות – אינה במקומה, שכן כל אחת מהחברות שפעלו בארץ ביצעה את הרכישות על רקע נסיבות ומטרות לא תמיד זהות, ורכישת הקרקעות הייתה לעתים רק חלק מכלל הפעולה הקולוניזטורית או הארגונית של אותה חברה או גוף. בנוסף לכך, טעמי יוקרה מוסדיים – מה גם שהמדובר היה בפעולת מפתח בתחום ההתיישבות – מנעו סגירת חברות קיימות ואף תרמו להקמת חברות חדשות. מוסד עלי-יהודי שבכוחו להטיל מרות ולרכז את פעולת כל החברות – לא היה בנמצא. וכשם שלא הצליח היישוב היהודי בארץ ישראל בתקופת דיוננו להתארגן בארגון-גג, כך גם לא עלו יפה ניסיונות האיחוד בתחום רכישת הקרקעות.

על רקע דברים אלה בולט שיתוף הפעולה במישור המעשי והיומיומי בין מרבית החברות והארגונים לרכישת קרקעות בארץ ישראל. גורמי יוקרה ומאבק

55. שם, שם.

56. רופין אל אוסישקין, ל' בניסן תרע"ג, שם, A24/63/3.

57. הנהלת הכשרת היישוב אל רופין, 31 באוקטובר 1912, ומכתב אוסישקין אל רופין, 4

באפריל 1913, שם, L1/99.

על הגמוניה יכלו להוביל לתחרות קשה, אך ההכרה, וביחוד של העוסקים בפועל בפעולות הרכישה, שאין תחליף לשיתוף פעולה כדרך להשגת היעדים הקולוניזטוריים והלאומיים-ציוניים, היא שמנעה תחרות וכוננה יחסי שיתוף פעולה. ליחסים אלה גם תרמה, ללא ספק, העובדה, שלא מטרות רווח כספי הן שעמדו מאחורי פעולת רכישת הקרקעות של רוב החברות. כאמור, וכפי שהראיתי במאמרי הקודם, שבו דווקא התמקדתי בהצגת התחרות הפנים-ציונית ברכישת קרקעות בארץ ישראל, יוצאות מכלל זה היו "חברה חדשה לקניית ומכירת קרקעות" ואיקו"א.

